Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 8.357
Peer Reviewed Journal
DOI link - https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2503I3IIVXIIIP0051

e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Cyber Crime and Social Media
Issue–III(II), Volume–XIII

सायबर गुन्हेगारी कायदा आणि न्याय

सहा. प्रा. पुनम रामचंद्रजी भुरे
(सहाय्यक प्राध्यापक)
जोतिराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय,
MIDC,मोहपा रोड, उमरेड, जि. नागपूर
Mob. No. 9552285058
Email ID : poonamsamu82@gmail.com

सारांश :–

माहितीचा अधिकार हा अधिनियम सर्वांसाठी आहे. कोणत्याही व्यक्तीला आपल्यावरील अन्यायाचे परिमार्जन करण्यासाठी पूर्वी गोपनियतेच्या नावाखाली सरकारी कागदपत्रे पाहण्याचा अधिकार नव्हता, महिला अधिकार अधिनियमाद्वारे हा अधिकार त्याला प्राप्त झाला आहे. एखादी व्यक्ती सरकारी कामावरील मजुर असेल तर त्याला त्या विशिष्ट कामाची माहिती मिळविण्याचा अधिकार आहे. आपल्या कामाचा योग्य मोबदला मिळतो आहे काय ते तपासून पाहण्याचा त्याला अधिकार आहे. माहिती अधिकाराची खरी गरज ज्यांचा घटनात्मक अधिकार बाधीत झाला आहे अशाच व्यक्तींना असते. हा कायदा न्यायालयीन प्रशासनाला देखील लागू होतो. त्यामुळे न्यायालयात किती प्रकरणे प्रलंबित आहेत, त्यांची वर्गवारी काय आहे ? तसेच त्यांच्यावर काय कार्यवाही झाली आहे, याबाबतची माहिती सर्वांसाठी खुली करणे गरजेचे आहे. परंतु जर एखाद्या विशिष्ट खटल्यासंदर्भात माहिती किंवा कागदपत्रे एखादी व्यक्ती मागीत असेल तर मात्र अनेकदा गोपनियतेचा प्रश्न निर्माण होऊ शकतो. त्यामुळे ती माहिती मागविण्याचे प्रयोजन काय आहे ? माहिती मागविणारी व्यक्ती ही बाधीत आहे काय? ज्यामुळे ती अशी बाधीत झाली आहे त्याच्याशी मागितलेल्या माहितीचा संबंध आहे काय? अशा प्रकारची चौकशी होणे अत्यंत आवश्यक असते. अन्यथा माहिती मागणाऱ्यांची आणि तिचा दुरुपयोग करणाऱ्यांची संघटना निर्माण होऊन राज्य घटनेला बाधा निर्माण होऊ शकते. त्यामुळे भ्रष्ट अधिकाऱ्यांची अरेरावी वाढून प्रामाणिक अधिकाऱ्यांच्या कार्यशक्तीचा ऱ्हास होऊ शकतो. म्हणून योग्य पद्धतीचा अवलंब करूनच माहिती अधिकार अधिनियमाची अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे.

प्रस्तावना :–

बीजिंग जागतिक परिषदेमध्ये, माध्यमे आणि आयसीटीचे कोडिंग खियांच्या बाबतीत महत्त्वपूर्ण अशा घह्य क्षेत्रांपैकी एक असे करण्यात आले. जगातील ३७%: स्त्रियांना व्यक्तिगत संगणकाची (PC) सुविधा उपलब्ध आहे असा अंदाज आहे जगातील बियांच्या प्रगतीचा यूनीफेम अहवाल २०००) भारतामध्ये घरात राहून इंटनरेटचा उपयोग करणाऱ्या यांची संख्या ३३% आहे तर आशियामध्ये ही सरासरी २२% आहे. (नॅसकॉम २०००). भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये ICT शी संबंधित विषय, संगणक साक्षरता, स्त्रियांना इंटरनेटची उपलब्धता माहिती हे महत्त्वाचे साधन असल्यामुळे आणि स्त्रियांचे आर्थिक सक्षमीकरण करण्यात नव्या तंत्रज्ञानाची भूमिका या मुद्द्यांभोवतीचे आहेत. भारतीय स्त्रिया, गरीब, अशिक्षित आणि अल्पशिक्षित गटांमध्ये, मर्यादपलीकडे असल्याचे भासविले गेल्यामुळे त्या माहिती—समाजाच्या सीमेबाहेरच राहिल्या आहेत. आर्थिक सुस्थितीत असलेल्या आणि शिक्षितांना /माहितीच्या महामार्गावर जाण्यासाठी विविध प्रकार उपलब्ध आहेत.

नागरी प्रदेशावर विविध प्रकारच्या आणि पातळीवरच्या संगणकांच्या अभ्यासक्रमाचे प्रशिक्षण देणाऱ्या केंद्रांचे ठिपके उमटले आहेत. आणि या अभ्यासक्रमांचे एकत्रीकरण करून शालेय अभ्यासक्रमात अंतर्भूत करण्याची योजना विचाराधीन आहे. किमती कोसळत असल्यामुळे स्वत:च्या मालकीचे संगणक असण्याची शक्यता वाढतच आहे. भारतामध्ये संगणकाची मालकी आणि इंटरनेटची सुविधा असण्याचे प्रमाण सर्वांत कमी आहे. सध्या स्वत:च्या मालकीचे संगणक असण्याचे प्रमाण अंदाजे ०. ६७%आहे आणि त्यात ५ पट वाढ२०१० पर्यंत होईल असा अंदाज आहे. माध्यमे आणि IT गट म्हणून संशोधनात कार्यरत असलेल्या निएलसन/नेटरेटिंग्ज गटाने २००३ मध्ये केलेल्या जागतिक सर्वेक्षणानुसा असे आढळून आले आहे की, १४ भारतीय टेलिफोनधारक घरापैकी एका घरातय घरच्या PC वर इंटरनेट सुविधा उपलब आहे, जी सुविधा आशिया आणि ऑस्ट्रेलिया

येथील घरात ८०% इतक्या प्रमाणात उपलब्ध आहे. काही थोड्या नशिबवानांना कामाच्या ठिकाणी संगणकाची सुविधा उपलब्ध आहे. संघटित क्षेत्रातील व्यावसायिकांचा यामध्ये बव्हंशी समावेश होतो. नागरी स्त्रियांना सहजगत्या मिळणारी सुविधा म्हणजे सायबरकॅफे, रांगेने असलेली संगणक–केंद्रे व ग्रामीण भागात असणारी 'माहिती'ची किऑस्क म्हणजे खोकी. याशिवाय सायबरकॅफे नेहमीच प्रशिक्षण केंद्र हाही उद्देश करतात, कारण गरजूंना ते संगणकासंबंधी पायाभूत कौशल्येसुद्धा शिकवितात. तंत्रज्ञान आणि अभियांत्रिकी शाख प्रवेश घेणाऱ्या मुर्लीची संख्या १९९४ मध्ये ११.१४%होती (IAMR१९९५). यामुळे त्यांना दोन्ही बाजूचा गमवावा लागतो. एका बाजूने सुविधा गमवावी लागते, तर दुसऱ्या बाजूने तंत्रज्ञाननिर्मितीतील संधी. पुरुषांना मिळालेल्या सुविधा ते प्रामुख्याने कामातील उत्पादन वाढविण्यासाठी वापरतात. पण स्त्रियांना अशी सुविधा दिली, तर स्त्रिया ती विविध उद्दिष्टांकरीता वापरतात आणि त्या सर्वांना सारखेच महत्व देतात. उदा. शिक्षण संपर्काचे जाळे, करमणूक, उत्पादकता इत्यादी.

सायबर गुन्हेगारी म्हणजे डिजिटल किंवा ऑनलाइन माध्यमांचा वापर करून केले जाणारे गुन्हे. यामध्ये फसवणूक, डेटा चोरी, ऑनलाईन शोषण, हॅकिंग आणि इतर प्रकारच्या बेकायदेशीर कृतींचा समावेश होतो. या गुन्ह्यांना आळा घालण्यासाठी आणि गुन्हेगारांना शिक्षा देण्यासाठी भारतात माहिती तंत्रज्ञान कायदा, २००० (IT Act, २०००) लागू करण्यात आला आहे.

१. सायबर गुन्हेगारी म्हणजे काय?

सायबर गुन्हेगारी ही संगणक, इंटरनेट किंवा डिजिटल नेटवर्कच्या माध्यमातून घडणारी बेकायदेशीर कृत्ये आहेत. यामध्ये विविध प्रकार येतात, जसे की,

ऑनलाइन आर्थिक फसवणूक : क्रेडिट/डेबिट कार्ड फ्रॉड, फिशिंग, बनावट वेबसाइट्स

सायबर हॅकिंग : बेकायदेशीरपणे संगणक प्रणालीमध्ये प्रवेश करणे

डेटा चोरी आणि खोटी ओळख : वैयक्तिक माहिती चोरी करून फसवणूक करणे

सायबर बुलीइंग आणि ट्रोलिंग : सोशल मीडियावर मानहानीकारक किंवा धमक्यांचे संदेश पाठवणे

ऑनलाईन शोषण आणि ब्लॅकमेलिंग : महिलांना किंवा मुलांना लक्ष्य करणारे गुन्हे

सायबर आतंकवाद : हॅकिंगद्वारे राष्ट्रीय सुरक्षेला धोका निर्माण करणे

२. भारतातील सायबर कायदे (Cyber Crime Laws in India)

भारतात IT Act, २००० (माहिती तंत्रज्ञान कायदा, २०००) हा सायबर गुन्ह्यांसाठी प्रमुख कायदा आहे. त्याचबरोबर IPC (भारतीय दंड संहिता) आणि विविध विशेष कायदे लागू केले जातात.

महत्त्वाची कलमे आणि त्यांचे परिणाम :–

(१) IT Act, २००० अंतर्गत कलमे

कलम ४३: अनधिकृत प्रवेश, डेटा चोरी, सेवा नष्ट करणे , आर्थिक दंड

कलम ६६: संगणक प्रणालीचा गैरवापर ३ वर्षे कारावास. आर्थिक दंड

कलम ६६A: ऑनलाईन मानहानीकारक मजकूर प्रसारित करणे (सुप्रीम कोर्टाने २०१५ मध्ये रद्द केले)

कलम ६६B: चोरी केलेल्या संगणकीय डेटाचा गैरवापर ३ वर्षे शिक्षा

कलम ६६C: खोटी डिजिटल ओळख वापरणे ३ वर्षे शिक्षा + दंड

कलम ६६D: ऑनलाईन फसवणूक ३ वर्षे कारावास

कलम ६७: अश्लील सामग्री ऑनलाईन प्रसारित करणे ५ वर्षे शिक्षा + आर्थिक दंड

(२) भारतीय दंड संहिता (IPC) अंतर्गत गुन्हे आणि शिक्षा

IPC कलम ४१९: बनावट ओळख ३ वर्षे कारावास

IPC कलम ४२०रू फसवणूक ७ वर्षे कारावास

IPC कलम ५००: मानहानी २ वर्षे कारावास

IPC कलम ५०७: ऑनलाईन धमक्या, २ वर्षे कारावास

३. सायबर गुन्हेगारीतील न्याय प्रक्रिया (Cyber Crime and Justice System)

(१) सायबर गुन्ह्याची तक्रार कशी करावी?

१. सायबर क्राईम पोलीस ठाण्यात तक्रार नोंदवा, प्रत्येक राज्यात सायबर गुन्ह्यांसाठी विशेष पोलीस विभाग आहे.

२. ऑनलाइन तक्रार करा / भारत सरकारच्या अधिकृत www-cybercrime-gov-in या पोर्टलवर तक्रार दाखल करता येते.

३. महिला आणि बालकांसाठी विशेष सुविधा : अशा प्रकरणांमध्ये तक्रारदाराची गोपनीयता राखली जाते.

(२) गुन्ह्याचा तपास आणि न्यायालयीन प्रक्रिया

पोलिसांकडून सायबर फॉरेन्सिक तपासणी केली जाते.

न्यायालयात पुरावे सादर केल्यानंतर आरोपीला शिक्षा किंवा दंड ठोठावला जातो.

काही प्रकरणांमध्ये तडजोडीचा पर्याय उपलब्ध असतो, तर काही गुन्ह्यांसाठी कठोर शिक्षा दिली जाते.

४. सायबर गुन्हेगारीपासून बचाव करण्यासाठी काही महत्त्वाच्या टिप्स :–

मजबूत पासवर्ड वापरा आणि नियमित बदल करा.

संशयास्पद ई–मेल, लिंक आणि मेसेजेस उघडू नका.

सोशल मीडियावर खासगी माहिती शेअर करताना सतर्क राहा.

सार्वजनिक Wi-Fi वापरताना VPN किंवा सुरक्षित नेटवर्कचा वापर करा.

ऑनलाईन व्यवहार करताना अधिकृत वेबसाइट्स आणि सुरक्षित पेमेंट गेटवे वापरा.

सायबर सुरक्षेबाबत माहिती मिळवा आणि इतरांनाही जागरूक करा.

५. आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील सायबर कायदे आणि भारतातील महत्त्वाचे निर्णय

बुडापेस्ट कन्वेन्शन ऑन सायबर क्राईम : आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सायबर गुन्ह्यांसाठी बनवलेला पहिला करार.

GDPR (General Data Protection Regulation, EU) : युरोपियन युनियनमधील डेटा संरक्षण कायदा.

भारत सरकारचा डेटा प्रोटेक्शन बिल, २०२३ : भारतीय नागरिकांच्या ऑनलाइन गोपनीयतेचे संरक्षण करण्यासाठी प्रस्तावित कायदा.

निष्कर्ष

सायबर गुन्हेगारी ही आधुनिक जगासाठी मोठे आव्हान आहे. योग्य कायद्यांची अंमलबजावणी, नागरिकांची जागरूकता आणि सायबर सुरक्षा उपाययोजना यामुळे हे गुन्हे कमी करता येऊ शकतात. प्रत्येक नागरिकाने डिजिटल सुरक्षा नियम पाळणे, सायबर गुन्ह्यांची माहिती ठेवणे आणि आवश्यकतेनुसार कायदेशीर मदत घेणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ सुची :–

१. माहितीचा अधिकार कायदा आणि सायबर कायदा –डॉ. मेधा कानेटकर
२. समकालीन भारतातील नागरी स्त्रिया – रेहाना घडियाली
३. मानवी हक्क – प्रा. व्ही. बी. पाटील
४. मानवी हक्क व सामाजिक न्याय – प्रा. पी. के. कुलकर्णी
५. मानवी हक्काचे संरक्षण व संवर्धन – प्रविण दिक्षित
६. मानवाधिकार सामाजिक न्याय व संविधान – पुराण मल
७. गुन्हा आणि समाज – प्रा. शिल्पा कुलकर्णी
८. भारतातील महिला विकासाची वाटचाल – ज. शं. आपटे , पुष्पा रोडे
९. महिलांसाठी आधार कायदयाचा – पुष्पा रोडे